

ՊԼՏՄԸ - ԲԸՆԸՍԻՐԸԿԸՆ

ՀԲԸԳ ՍՐԿ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՆԱԽԱԿԱՆՈՒ ԺԱՆՐԸ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

5-րդ դարի հայ պատմագրությունը շատ է ուսումնասիրվել բանասերների, հայագետների կողմից, որոնք թարգմանել, կազմել են պատմագրական այս երկերի բնագրերը, կատարել մանրազնից քննությունը նրանց ոճի, լեզվի, հաղորդվող պատմական իրադարձությունների վավերականության: Այդ բոլոր ուսումնասիրությունների կողքին, մեզ փորձեցինք վերլուծել մեր պատմագրության մեջ հաճախ հանդիպող մասնակագրության ժանրի գործերը: Յուրաքանչյուր մասնակ վերլուծելիս, սկզբում մերկայացրել ենք տվյալ մասնակի գրության պատճառները, թե ինչ պատմական դեպքերով, շարժառիթներով է պայմանավորված դրանց գրությունը:

Հայոց ՊատմաՌոք՝ Մովսես Խորենացու Պատմությունում տեղ է գտել մասնակների միմյանց հաջորդող մի շարք: Այն սկսում է Աբգարի թոյթով՝ ուղղված Հիսուս Քրիստոսին, ապա թոյթի պատասխանը, այնուհետև գալիս են Աբգարի մասնակները՝ ուղղված Տիրեքիոս կայսեր, Ներսեհ և Արտաշես արքաներին՝ իրենց պատասխաններով հանդերձ: Որտեղի՞ց և ումի՞ց է օգտվել Խորենացին: Այս հարցերի պատասխանը տալիս է հենց ինքը՝ ՊատմաՌայրը՝ մշտով Արդադատի որդի Աբգար թագավորի դիվանագիտի Ղեքուքնայի (Լաքուքնա) անունը. «Գրեաց զամենայն գործս, որ ինչ յառաքս Աբգարու եւ Սանատրիկոյ, եւ եղ ի դիւանին Եղեսիայ»¹: Նշանակում է, թե ՊատմաՌայրը, Ղեքուքնայից օգտվելով, գրել է երկու թագավորների գործերի մասին, որոնց հիշատակությունները պահվում էին Եղեսիայի դիվանում, մինչև իր ժամանակները: Երկար ժամանակ, մինչև 19-րդ դարի կեսերը, Խորենացու այս աղբյուրը կորած էր համարվում, և շատ հայագետներ կասկածանքով էին վերաբերվում ՊատմաՌոք աշխատության վավերականությանը:

1852 թ. Փարիզի կայսերական գրադարանում գտնվեց մի մատղնտիր (գրված ժ.Ղ. դարում), որի մեջ կար «Աբգարի թոյթը» վերնագրով մի փոքր պատմություն: Այս պատմությունը շատ ընդհանրություններ ուներ Խորենացու քերած վկայությունների հետ: Համարյա թառացի այն մեջ էր քերված նաև եկեղեցական մշակմամբ դեմքերից մեկի՝ Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական Պատմության» մի դրվագի մեջ², որում, սակայն, ճշգրտորեն հիշվում էր հեղինակի անունը՝ տառերի որոշակի հնչյունափոխությամբ և ոչ ճիշտ դասավորումով: Հավելումն այս ամենի և հապացույց Խորենացու ճշմարտացիության, ավելացնենք նաև հաջորդ գտածոն: 1865 թ. Մայր Աթոռի մատենադարանում կար մի մատղնտիր, որի հատվածներից մեկը կրում էր հետևյալ վերնագիրը. «Թուղթ Աբգարու

¹ Մ. Խորենացի, «Պատմություն Հայոց», Բ 36:

² Եվսեբիոս Կեսարացի, «Պատմություն Եկեղեցույց», գիրք Բ, գլ. Բ:

թագաւորին եղեսիայ քաղաքի՝ որ թարգմանի յԱսորի լեզու Ուռհայ, որդւոյ Մանուկայ»։ Իսկ վերջում գրված էր. «Ղաքուքնա (Ղեքուքնա) որդի Արդա-շարադա դարի թագաւորին, գրեաց զամենայն ինչ. զոր միանգամ իրք եղեն Աւդէի առաքելոյ ի սկզբանէ մինչեւ ի կատարած... եւ եղին ի տան յիշատակաց քարտիսից»։ Այս գործի թարգմանութեան կատարման ժամանակը դրվում է 5-րդ դարը, Եզնիկի և Հովսեփ Պաղնացու կողմից, քանի որ նրանք, գրելի գյուտից հետո, Մեսրոպ Մաշտոցի պատվերով մեկնեցին Եղեսիա՝ թարգմանական գործին լծվելու։ Այս երկու ձեռագրերի հայտնաբերումը հնարավորություն ընձեռեց նրա ուսումնասիրութեան և երկու հրատարակութեան համար, որոնք կատարվեցին միաժամանակ՝ 1868 թ., մեկը՝ Երուսաղեմում, իսկ մյուսը՝ Վենետիկում։

Հաջորդ նամակը, որ ուսումնասիրութեան նյութ է դարձել, Ղազար Փարպեցու թուղթն է՝ ուղղված Հայոց մարզպան Վահան Մամիկոնյանին։ Այն ուսումնասիրել և հրատարակել է 19-րդ դարի հայագետ Մկրտիչ Էմինը, 1853 թ. Մոսկվայում։ Նախաբանում նա չի կենտրոնացնում գրութեան ժամանակի և պայմանների վրա, այլ, այն թողնելով հետազային, նշում է, որ դրան ավելի կօգնեն ապագա ուսումնասիրությունները³։ Մկրտիչ Էմինի գրած առաջաբանից տեղեկանում ենք, որ այս թուղթը գտնվել է Ս. Էջմիածնի վանքի մատենադարանում, որի մասին նա իմանում է Էջմիածնից կատարած ուխտագնացութեան ժամանակ, 1848 թ.։ Ըստ Էջմիածնի միաբան Հովհաննես արքեպս. Օսթիաթուրյանցի տեղեկության, 1829 թ. նա Մսեր Զմյուռնացու հետ կարգի է բերում մատենադարանը, որի ժամանակ գտնվում է Ղազար Փարպեցու «Հայոց Պատմությունը», իսկ վերջում՝ Ղազարի թուղթը՝ ուղղված Վահան Մամիկոնյանին։ Այդպիսի երկու ձեռագրեր են լինում։ Մսեր Զմյուռնացին, ընդօրինակելով օրինակներից մեկը, տանում է հետաքրքիր։ Երբ Մկրտիչ Էմինն է լինում Էջմիածնում, Հովհաննես արքեպիսկոպոսից խնդրում է մի օրինակը, իսկ հաջորդը վերցնելով Մսեր Զմյուռնացուց, ուսումնասիրում և հանձնում է տպագրությանը⁴։

Ղազար Փարպեցու թուղթն ուսումնասիրել է նաև նշանավոր հայագետ, բանասեր Մանուկ Աբեղյանը։ Ուսումնասիրությունը տեղ է գտել իր Երկերի Գ հատորում⁵։ Նա հանգամանորեն վերլուծում է թուղթը և տալիս իր գնահատականը ժամանակի տիրող իրավիճակի, ինչպես նաև հոգևոր դասի տարբեր հոսանքների՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի վերաբերյալ։

Ա. ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ. ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

5-րդ դարի հայ պատմագրության մեջ Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմությունը» առանձնակի նշանակություն է ունեցել։ Այն մեծ գնահատանքի, ինչպես նաև քննադատության է ենթարկվել հայագետների կողմից։ Սակայն միշտ էլ, չնայած այս ամենին, Պատմությունը մնացել է ամենամեծ ժողովրդակա-նություն վայելող գործերից մեկը։ Պատմության հատկանշական կետերում

³ «Թուղթ առ Վահան տերն Մամիկոնէից», Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1853, էջ 31։

⁴ Նույն տեղում, էջ 30։

⁵ Մանուկ Աբեղյան, հտ. Գ, էջ 347-50։

կարևոր տեղ է գրավում նաև մամականության ժանրի առկայությունը: Խորենացու Պատմությունը, 5-րդ դարի մեր պատմիչների գործերի կողքին, թերևս, միակն է, որ այսօրևս առատ է մամակներով, հրովարտակներով, թագավորական գրերով:

Եղած մամակները մեզ պատկերացում են տալիս հին ժամանակներից մինչև 5-րդ դարի առաջին կեսին տեղի ունեցած պատմական դեպքերի մասին: Այդ մամակներից շատերը, կարծես, իրենց ապացույցներ են, որոնք գալիս են կնքելու և հաստատելու տվյալ իրողությունը, պատմական երևույթը:

Խորենացու Պատմության մեջ տեղ գտած մամակները կարելի է բաժանել երկու խմբի.

ա) Նամակներ, որոնք առանց պատասխանի են, գրված են թագավորի, իշխանի կամ մի այլ երևելի անձի կողմից.

բ) Նամակների հերթականությամբ դասավորված շարքեր, որոնք պատասխաններով միմյանց հասցեագրված մամակներ են:

Այդպիսի մամակների երեք խումբ կա Պատմության մեջ: Առաջինը գտնվում է Բ գրքի ԼԳ գլխում: Հինգ մամակներ հաջորդում են միմյանց: Ընդհանուր առմամբ, այս մամակները կապված են Աբգարի՝ քրիստոնյա դառնալու և դարձի գալու հետ: Առաջին երեք մամակները փոխանակվել են Աբգար թագավորի և Տիբերիոս կայսեր միջև, մյուս երկուսը Աբգարի կողմից ուղղված են Ներսես և Արտաշես թագավորներին:

Երկրորդ խումբը գտնվում է Գ գրքի Ծ գլխում, որը պարունակում է Վրթանես Հայրապետի և մանարարների մամակը՝ Կոստանդ կայսեր և նրա պատասխանը:

Երրորդ խումբը գտնվում է Գ գրքի Ծ գլխում: Այս գլխում հինգ մամակներ են իրար հաջորդում, որոնցից առաջին երեքը Սահակի թղթերն են՝ ուղղված Թեոդոսին, Աստիկոսին, Ամատոլիոսին, իսկ հաջորդ երկուսը՝ Ամատոլիոսի և Թեոդոսի պատասխաններն են: Այս մամակները վերաբերվում են գրերի գլուխին և Հայաստանի հունական տարածքում կրթական գործը սկսելու համար թույլտվություն ստանալուն:

Ա) Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» առաջին, այսպես ասած, վավերական փաստաթուղթը Հայոց Վաղարշ թագավորի իր եղբորը՝ Պարսից Արշակ արքային գրած մամակն է: Ըստ Խորենացու, Արշակը կարողացել է իրեն հպատակեցնել Արևելքը և Ասորեստանը, իսկ Հայոց աշխարհում թագավոր է մշանակում իր եղբորը՝ Վաղարշակին: Վաղարշակը ցանկանում է իմանալ, թե ի՞նչ հողի վրա է ինքը թագավորում, ովքե՞ր են մայրենիները: Նա մամակով եղբորը խնդրում է, որ իր ուղարկած մարդուն՝ Մար Աբաս Կատինային, թույլ տան օգտվել արքունական դիվանից՝ իրեն պետք եկած տեղեկությունները հավաքելու համար⁶:

Բ) Խորենացու գործի մեջ է գտնվում նաև Մարաստանի թագավոր Ածյառակի մամակը Հայոց Տիգրան արքային:

Ավանդության համաձայն, Ածյառակը մի վատ երազ է տեսնում, որը մեծ անհանգստություն է պատճառում արքային: Այդ երազով նա հասկանում է, որ Հայոց աշխարհից է գալու իր թագավորության վախճանը: Այս ամենը կանխելու համար Ածյառակը մի մամակ է գրում Տիգրանին: Նամակում նա ասում է, որ երկու երկրներն էլ պետք է ապահով և հանգիստ ապրեն, և դա հնարավոր է

⁶ Մ. Խորենացի, գիրք Ա, գլուխ Թ:

միմյանց հետ բարեկամություն անելու շնորհիվ: Ուստի Ածղաթակն առաջարկում է Տիգրանին, իր քրոջը՝ Տիգրանուհուն, իրեն կնության տալ⁷:

Գ) Պատմության երկրորդ գրքում է գտնվում մի շատ գեղեցիկ վավերական փաստաթուղթ, որի պարունակությունը հայ ժողովրդի համար դարեդար փոխանցվել է՝ որպես նվիրական մի փաստ, որը վկայում է մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի Հայոց աշխարհի հետ ունեցած առնչությունների մասին:

Այս ցամակը Հիսուսին է ուղարկում Եղեսիայի Աբգար թագավորը: Նամակում Աբգարն ասում է, որ լսել է Նրա (Հիսուսի) կատարած հրաշքների մասին, թե ինչպես կոյրերին տեսնել է տալիս, կաղերին՝ քայլել: Այդ ամենը կատարում է ո՛չ դեղերով, ո՛չ քույսերով: Աբգարը հավատացած է, որ դա սովորական մարդը չի կարող անել: Նա ընդունում է Հիսուսի Աստված լինելը: Ուստի Աբգարը Հիսուսին խնդրում է գնալ իր մոտ, Եղեսիա, թուժել իրեն և բնակվել իր մոտ, քանի որ լսել է հրեաների՝ նրան հալածելու մասին: Ինչպես գիտենք պատմությունից, Հիսուս չի գնում, այլ ուղարկում է մի մամակ, Թովմաս առաքյալի ձեռքով, որը գտնվում է հաջորդ գլխում⁸:

Դ) Նամակում Հիսուս ասում է՝ երանի նրան, ով առանց տեսնելու իրեն հավատում է: Ինչ վերաբերում է Եղեսիա գնալուն, ապա դա չի կարող անել, քանի որ իր բոլոր գործերը այնտեղ՝ Հրեաստանում պիտի կատարի, սակայն խոստանում է Համբարձվելուց հետո իր աշակերտներից մեկին ուղարկել արքայի մոտ: Այս ցամակը թագավորին է տանում նրա սուրհանդակ Անանը⁹:

Ե) Հիսուսի ասածի համաձայն, իր Համբարձումից հետո, Աբգարի մոտ է գնում Թադեոսը՝ յոթանասուն աշակերտներից մեկը, որն էլ բժշկում է Աբգարին և քարոզում Ավետարանը: Ընդունելով փրկության լույսը՝ Աբգարը ավետիսի ցամակներ է ուղարկում Տիբերիոս կայսեր, Ասորեստանի Ներսես և Պարսից Արտաշես թագավորներին:

ԱԲԳԱՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՏԻԲԵՐԻՈՍԻՆ - Աբգարը խոսում է Հիսուսի հրաշքների, մարդկանց հարություն տալու մասին, որը կարող էր անել միայն Աստված: Այդ ամենի վկայությունն այն է, որ Հիսուսի խոսքը քարոզվում է ողջ աշխարհում: Աբգարը Տիբերիոսին խնդրում է ճիշտ վերաբերմունք ցույց տալ հրեաների՝ Հիսուսի նկատմամբ գործած քայլի համար և Քրիստոսին երկրպագել իբրև ճշմարիտ Աստված:

ԱԲԳԱՐԻ ԹՂԹԻ ՊԱՏԱՆԱՆԸ ՏԻԲԵՐԻՈՍԻՑ - Տիբերիոսն ասում է, որ ինքը լսել է Քրիստոսի գործերի և քարոզության մասին և նույնիսկ ցանկացել է ընդունել նրան, որպես Աստված, սակայն սինկլիտոսը այդ առաջարկը չի ընդունել: Այնուհետև կայսրը ազատ է թողել Քրիստոսի պաշտամունքը և նրան հավատացողներին: Իսկ ինչ վերաբերում է հրեաների՝ Հիսուսի նկատմամբ կատարած քայլին, ապա այն կքննի, երբ ազատվի ծանր հոգսերից:

ԱԲԳԱՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՏԻԲԵՐԻՈՍԻՆ - Աբգարն ասում է, որ սինկլիտոսի վերաբերմունքը շատ սխալ է աստվածներ ընտրելու հարցում, քանի որ դրանից հետևում է, թե մարդիկ են աստվածներ ընտրում: Ապա Տիբերիոսից խնդրում է Պիղատոսին հեռացնել իր պաշտոնից, քանի որ կատարել է հրեաների կամքը՝ Քրիստոսին անմեղ տեղը խաչ բարձրացնելով:

⁷ Նույն տեղում, գիրք Ա, գլուխ ԻԸ:

⁸ Մ. խորենացի, գիրք Բ, գլուխ ԻԱ:

⁹ Մ. խորենացի, գիրք Բ, գլուխ ԼԲ:

ԱՐԳԱՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՆԵՐՍԵՀԻՆ - Ներսեհ թագավորը լսել էր Արգարի բժշկության մասին և ցանկացել տեսնել բժշկին: Արգարն ասում է, որ մա ոչ թե մարդ է, այլ Աստված, և եթե ցանկանում է նրա մասին լսել և հավատալ, ապա թող փնտրի նրա ընկերակից Սիմոնին, որը Պարսկաստանի կողմերն է գտնվում:

ԱՐԳԱՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ԱՐՏԱՇԵՍԻՆ - Նախորդ ցամակի բովանդակության մեջն է մահ այս ցամակը: Արգարը Արտաշեսին ասում է, որ Քրիստոսի աշակերտներից մեկը՝ Սիմոնը, գտնվում է իր տերության սահմաններում: Եթե հավատում եմ Քրիստոսին, ապա կարող եմ գտնել Սիմոնին, բժշկվել և ընդունել փրկության լույսը¹⁰:

Ձ) Տրդատի մահից հետո Հայաստանում խառնակ իրավիճակ էր տիրում, քանի որ Աղծնիքի բղեջխ Բակուրը, օգնական ունենալով Պարսից Որմիզդ թագավորին, ցանկանում էր թագավոր դառնալ: Այդ քայլը կանխելու համար, Վրթանես Հագրապետը և Եսայաարարները մամակ եմ ուղղում Կոստանդ կայսեր:

Նամակի մեջ հիշվում եմ Կոստանդիանոսի և Տրդատի բարեկամական հարաբերությունները: Ապա խնդրվում է, որ երկիրը չթողնի անիրավ պարսիկներին, այլ, օգնական զորք ուղարկելով, Տրդատի որդուն՝ Խոսրովին թագավոր կարգի Հայոց աշխարհի վրա:

ԿՈՍՏԱՆԴԻ ԹՈՒՂԹԸ - Նամակն ստանալով՝ Կոստանդն իր զորավարներից մեկին՝ Անտիոքոսին, զորքով ուղարկում է Հայաստան և տալիս մի մամակ, որի մեջ ասում է, թե զորքն ուղարկել է՝ Խոսրովին թագավորեցնելու և դրանով իսկ երկիրը բարեկարգելու համար¹¹:

Է) Տիրանն սպանել էր Հուսիկ Հայրապետին: Այդ մասին իմանում է Հուլիանոսի բանակ ուղարկված Ռշտունյաց մահապետը և հեռանում իր զորքով: Այս քայլի համար բարկացած Հուլիանոսը մամակ է գրում Տիրանին:

Նամակում Հուլիանոսն արտահայտում է իր դժգոհությունը Ռշտունյաց մահապետի կատարած քայլի հանդեպ: Այնուհետև ասում է, եթե այդ քայլն իր՝ իշխանի կողմից է գործվել, ապա թող թագավորը վերացնի նրա տունը, իսկ եթե ինքը՝ Տիրանն է հրամայել, ապա պատերազմից հետո կվերադառնա և կավերի Հայոց աշխարհը¹²:

Ը) ԵԱՊՈՒՀԻ ԹՈՒՂԹԸ ՏԻՐԱՆԻՆ - Պարսից Օսպուրն արքան Հուլիանոսի մահից հետո մի մամակ է գրում Հայոց Տիրան արքային: Նամակում Օսպուրն խնդրում է, որ Հայոց արքան զեն իր մոտ հասարակաց օգտի մասին խորհրդածելու համար, և երդվում է նրա թագավորությանը վնաս չտալ: Այս ամենի վերջն այն է լինում, որ Տիրանը գնում է Օսպուրնի մոտ, որտեղ էլ կտրացվում է¹³:

Թ) ՎԱՂԵՆՏԻԱՆՈՍԻ ԹՈՒՂԹՆ ԱՐՇԱԿԻՆ Հայոց Արշակ թագավորին մամակ է ուղարկում Վաղենտիանոս կայսրը: Նա մամակում հիշեցնում է անաստված պարսիկների չարագործությունները և առաջարկում է իր հետ գործակցել: Ապա թագավորին առաջարկում է իր երկրի հարկերը, նրա եղբորը և մյուս պատանդներին արձակելու համար¹⁴:

Ժ) ԱՐՇԱԿԻ ԹՈՒՂԹԸ ԳՆԵԼԻՆ - Արշակ թագավորը լսում է, թե իր եղբոր

¹⁰ Մ. խորենացի, գիրք Բ, գլուխ ԼԳ:

¹¹ Մ. խորենացի, գիրք Գ, գլուխ Ե:

¹² Մ. խորենացի, գիրք Գ, գլուխ ԺԵ:

¹³ Մ. խորենացի, գիրք Գ, գլուխ ԺԶ:

¹⁴ Մ. խորենացի, գիրք Գ, գլուխ ԺԸ:

որդին՝ Գնեղը, ավելի հաջողակ է որսի մեջ, և մամակ է ուղարկում մրամ, որտեղ Գնեղին պատվիրում է Ծաղկանց լեռներում մի հարմար տեղ գտնել՝ թագավորավայել որս անելու համար¹⁵:

ԺԱ) ՇԱՊՈՒՀԻ ԹՈՒՂԹԸ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՑՑԻՆԵՐԻՆ - Օսպուհը գալիս է Հայաստանի վրա, բայց Տիգրանակերտի մոտ պարտվում և այն գրավել չի կարողանում: Այդ առիթով մի մամակ է գրում տիգրանակերտցիներին, որտեղ ասվում է, թե ինքը եկել էր քարի նպատակներով, սակայն առաջին իսկ քաղաքը իրեն այսպես դիմավորեց, որն էլ հետագայում օրինակ կդառնա մյուսների համար: Նա ասում է, թե հետանում է իր երկիրը, բայց վերադառնալուց հետո մրամն մեծ պատուհասներ կհասցնի, քանի որ այդպես էին վարվել իր հետ¹⁶:

ԺԲ) ԱՐՇԱԿԻ ԹՈՒՂԹԸ ՎԱՂԵՍԻՆ - Օսպուհն ասպատակում է Հայոց աշխարհը: Հայոց նախարարները, Ներսես Հայրապետի հետ միասին, միաբանվում են Արշակ թագավորի շուրջ: Արշակը Ներսեսին մի մամակով ուղարկում է Վաղես կայսեր մոտ, որով հիշեցնում է անցյալում երկու տերությունների միջև գոյություն ունեցած սիրո և խաղաղության մասին և խնդրում մույն ձևով շարունակել՝ միմյանց փոխօգնություն ցույց տալով¹⁷:

ԺԳ) ՇԱՊՈՒՀԻ ԹՈՒՂԹԸ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻՆ - Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև բաժանվելուց հետո, Հայաստանում անկայուն վիճակ էր տիրում: Բյուզանդական մասում շարունակում է թագավորել Արշակը, որի կողմն են անցնում շատ նախարարներ: Այս ամենից զայրացած՝ Օսպուհը Հայաստանի իր բաժնում թագավոր է նշանակում խոսրովին և մի մամակ է ուղարկում նախարարներին:

Նամակում ասվում է, թե նախարարներն ազնիվ չվարվեցին՝ թողնելով և հետանալով իրենց հայրենի կալվածքներից: Օսպուհն ասում է, որ այժմ ինքը թագավորեցող է խոսրովին, և խնդրում է, որ քոլոր նախարարները վերադառնան իրենց առաջվա տիրույթները, այլապես այդ ամենը կրոնագրավվեն հարջուցիս¹⁸:

ԺԴ) ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ԽՈՍՐՈՎԻՆ - Արշակ թագավորի մահից հետո, Հունաց բաժնում այլևս թագավոր չի լինում, և Գազավոն Ստրատելատը, մի քանի համախոհների հետ, մամակ է գրում խոսրով արքային:

Նամակում հիշվում է, թե ինչպես են իրենք հավատարմորեն ծառայել Արշակին մինչև մրա մահը, և այժմ ցանկանում են ծառայել խոսրովին: Դրա համար քերում են երեք պայման.

ա) խոսրովը չպիտի հիշի մրամն հանցանքները, իր դեմ մղված պատերազմները.

բ) Պիտի վերադարձնի Պարսից մասում մնացած իրենց տիրույթները.

գ) իրենց պիտի ազատի կայսեր զայրույթից:

ԽՈՍՐՈՎԻ ԹՈՒՂԹԸ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻՆ - խոսրովն այդ մամակին շատ դրական պատասխան է տալիս: Նա խոստանում է մոռանալ այն ամենը, ինչ եղել է առաջ: Նա մույնիսկ եղածը նկատում է որպես թագավորի նկատմամբ հավատարմության արտահայտություն: խոստանում է վերադարձնել իրենց

¹⁵ Մ. Խորենացի, գիրք Գ, գլուխ ԻԳ:

¹⁶ Մ. Խորենացի, գիրք Գ, գլուխ ԻԶ:

¹⁷ Մ. Խորենացի, գիրք Գ, գլուխ ԻԹ:

¹⁸ Մ. Խորենացի, գիրք Գ, գլուխ ԽԲ:

հողերը, բայց ոչ ամբողջությամբ, քանի որ մի մասը նվիրել էր ուրիշներին, մի մասն էլ՝ հունաց գործակալներին¹⁹։

ԺԵ) ԱՐՏԱՇԻՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀԻՆ - Խոսրովին հաջորդած Վրամշապուհ արքան Սահակ Կաթողիկոսին ուղարկում է Տիգրան, Արտաշիր արքայի մոտ, որպեսզի բարեխոսի՝ Համագասպին սպարապետ դարձնելու համար։ Արտաշիրը ուրախությամբ է ընդունում հյուրերին և վերադարձին մի ճամակ հանձնում Վրամշապուհին։

Նամակում Արտաշիրը հիշում է Սահակի նախնիների՝ Սուրենյան Պահլավի նախարարների գործերը, ապա՝ Գրիգորի և Տրդատի հետ կատարված դեպքերը։ Նա իր հավանությունն է տալիս Համագասպի սպարապետության հարցում և բարձրացնում նրան մինչև նախարարական հիմնգերդոյ աստիճանը։ Պարզևներ է տալիս նաև մյուս նախարարներին²⁰։

ԺԶ) Հայաստանում ծանր իրավիճակ էր տիրում։ Այդ ամենը գալիս էր Պարսից արքունիքից։ Այս առիթով, օգնություն ստանալու համար, Սահակ Հայրապետը Մեսրոպ Մաշտոցին ուղարկում է Թեոդոս կայսեր մոտ։ Այս գլուխը պարունակում է հինգ ճամակներ, որոնցից երկուսն ունեն իրենց պատասխանները։

ՍԱՀԱԿԻ ԹՈՒՂԹԸ ԹԵՈԴՈՍԻՆ - Սահակը խոսում է Մաշտոցի կատարած մեծ աշխատանքի մասին, սակայն նրա գործի արդյունքը չեն կարողանում իրագործել, քանի որ չկա կայսեր հրամանը։ Այս ճամակով Սահակը խնդրում է Թեոդոս կայսեր բարձր կարգադրությունը և թույլտվությունը՝ իր սահմաններում կրթական աշխատանք ծավալելու համար։

ՍԱՀԱԿԻ ԹՈՒՂԹԸ ԱՏՏԻԿՈՍԻՆ - Նախորդ ճամակի օրինակով, Սահակը խնդրում է Ատտիկոս եպիսկոպոսի միջնորդությունը՝ իրենց ձեռնարկած գործը հաջողությամբ ավարտելու համար։

ՍԱՀԱԿԻ ԹՈՒՂԹԸ ԱՆԱՏՈԼԻՈՍԻՆ - Նույն բովանդակությամբ է նաև այս ճամակը, որտեղ Սահակը Անատոլիոս գորավարին խնդրում է օգնել Մաշտոցին և Վարդան Մամիկոնյանին անարգել ճանապարհորդել Բյուզանդական կայսրության տարածքում։

ԹԵՈԴՈՍԻ ԹՈՒՂԹԸ ՍԱՀԱԿԻՆ - Թեոդոսը հայտնում է իր տարակուսանքը, որ Սահակը դիմել է հեթանոս թագավորների օգնությանը, իսկ Մաշտոցին ուղարկել ասորիների մոտ, սակայն ուրախանում է, որ այդ գլուխը Աստծուց է տրված։ Հայտնում է նաև, որ ինքը ընդառաջ է գնում Սահակի խնդրանքներին, թողանք՝ Վարդանին, ճանակում է սպարապետ, իսկ Մաշտոցին դասում առաջին ուսուցիչների շարքը և թույլատրում կազմակերպել իր ուսուցչական գործը։

ԱՏՏԻԿՈՍԻ ԹՈՒՂԹԸ ՍԱՀԱԿԻՆ - Ատտիկոսը նույնպես իր հավանությունն է հայտնում, սակայն վերստին տարակուսում է, թե ինչու է ընկել հեթանոսների աշխարհը և չի եկել իրենց քաղաքը, որը Հովհանն Ոսկեբերան էր տվել։ Ատտիկոսը հայտնում է, որ իրավունք է տրված՝ կրթական գործը սկսելու համար և որ Մեսրոպին ձեռնադրել են եկեղեցիաստիկոս (Ուղղափառ եկեղեցու առջամ, հուն.)²¹։

¹⁹ Մ. Խորենացի, գիրք Գ, գլուխ ԽԸ։

²⁰ Մ. Խորենացի, գիրք Գ, գլուխ ԾԱ։

²¹ Մ. Խորենացի, գիրք Գ, գլուխ ԾԷ։

Բ. ԵՂԻՉԵ. ՎԱՐԴԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Եղիշեի Պատմության մեջ, բացի պատմական տվյալներից, ոսկեդեմիկ գորաբարով գրված պատմությունից, տեղ են գտել մեծ փաստացի տեղեկություններ, որոնք, ինչպես մյուս պատմիչների երկերի պարագային, լույս են սփռում մեր ուսումնասիրության և մեկնաբանության ճանապարհին: Եղիշեի Պատմության մեջ այդպիսի փաստաթղթերը չորսն են: Դրանցից երեքը հաջորդաբար կարծես լրացնում են միմյանց, քանի որ մերկայացված են գրի ու պատասխանի ձևով: Այս առաջին երեք մամուլներից երկուսը Պարսից թագավորության կողմից առաքվում են Հայոց աշխարհ, առաջինը Հազկերտ թագավորի ձեռքով, իսկ հաջորդը՝ Միհրմերեսին: Երկրորդ մամուլն ամբողջությամբ մերկայացնում է Պարսից կրոնի թիմուքները, հավատալիքները և իրենց մերժողական փաստարկները՝ քրիստոնեական վարդապետության մկատամբ: Երրորդ մամուլը Միհրմերեսին թղթի պատասխանն է: Այն, բացի փաստաթուղթ լինելուց, հանդիսանում է մեծ մեր Եկեղեցու աստվածաբանական փոխոստաչական մտքի արտահայտության չքնաղ հուշարձաններից մեկը: Նրանում քայլ առ քայլ պատասխաններ են տրվում նախորդ մամուլի մերժողական կետերին, բարձրացնում ու բացարձակացնում քրիստոնեական կրոնի նշանակությունը մարդու կյանքում: Առաջին հրովարտակը, որ Հազկերտը գրում է իրեն հպատակ ժողովուրդներին, մի նպատակ էր հետապնդում. զինական ուժից զրկելով, կարողանալ իրագործել պարսից կրոնի տարածումը և քարոզումը: Չորրորդ փաստաթուղթը հայոց մարզպան Վասակ Այունու, աշխարհիկ և հոգևոր իշխանների կողմից ուղղված է Թեոդոս կայսեր: Այս թղթի կարևոր և հետաքրքիր գծերից մեկն այն է, որ հիշատակում է Տրդատի կյանքն ու թագավոր դառնալը, որը շատ է մնացել Ազաթանգեղոսի Պատմության ստորև մերկայացվող հատվածներին: Այստեղ անհասկանալի է մնում Հոռմի սուրբ եպիսկոպոսապետի պարագան, այսինքն՝ պարզ չէ, թե ո՞վ է ակնարկվում թղթում²²:

ա) Եղիշեի Պատմության մեջ առաջին վավերական թուղթը Հազկերտ արքայի հրովարտակն է, որը կապված է մոզերի այն առաջարկության հետ, թե արքան իր երկիրը կարող է ազատ և հզոր պահել, եթե բոլորին դարձնի իրենց կրոնին և իր շուրջը հավաքի հպատակ ժողովուրդներին, զորքերին՝ քուշանների դեմ կռվելու համար:

Հրովարտակը ուղղված է Հազկերտի տերության սահմաններում բնակվող բոլոր ժողովուրդներին, որոնցից անհապաղ պահանջում է զորքով գնալ իր մոտ՝ քուշանների դեմ պատերազմելու համար:

Այս հրովարտակը տրվում է Հայոց, Վրաց, Աղվանից, Կորդովաց աշխարհների նախարարներին, որոնք մեծ ուրախությամբ, համաձայն Ավետարանի այն պատգամին, թե «*Մատաներ, հնազանդ եղեք ձեր մարմնավոր տերերին*», ելնում և գնում են Պարսկաստան²³:

բ) Ահա մի մամուլ, որը պատճառ դարձավ մեծ դեպքերի՝ կատարված Հայոց աշխարհում, մի մամուլ, որի հետագա պատասխանն հավաստեց հայ ժողովրդի և Հայ Եկեղեցու անկրոն կամքն ու հոգին:

Հազկերտ արքան դեռ մոտ էր սկսել իր կրոնական բարեփոխումները, որոնք

²² Եղիշե, Վասն Վարդանա և Հայոց Պատերազմի, գլուխ Գ, էջ 74:

²³ Եղիշե, գլուխ Ա, էջ 24:

ուղեկցվում էին նախարարական տների միջև երկպառակություն մտցնելով, նախարարներին իրենց աստիճաններից զրկելով, ամարժանների՝ բարձրացնելով: Այդ ամենին հաջորդեց Միհրանեսիի նամակը՝ ուղղված Մեծ Հայքի Ռոզնոր և աշխարհիկ դասին: Նամակն սկսվում է դեմիմազեզական կրոնի փառաբանումով: Ներկայացվում է երկու աստվածների՝ Արամի և Որմիդդի աշխարհ գաղը: Այս բացատրությունն ինքնին դուալիստական հիմքեր ունի և ներկայացնում է չարին ու բարուն՝ որպես առանձին աստվածներ: Այն կարծես թե ներկայացնում է պարսկական կրոնի գլխավոր դրույթները և հավատալիքները:

Ապա սկսում է քննադատել քրիստոնեական կրոնը: Ասվում է, թե Աստված չէր կարող այնքան նախաձեռն լինել, որ մի պտղի պատճառով զրկեր մարդուն դրախտից: Ապա պահանջում է, որ չհետևեն հոռոմների կրոնին, այլ զնան իրենց տերերի՝ պարսիկների կրոնի հետևից: Վարկաբեկում է Ռոզնորականներից, պատճառաբանելով, թե նրանք անարգում են ամուսնությունը, շքեղությունը և փառքը: Չի ընդունում նաև այն, որ Աստված կարող էր մարդկանց ձեռքով խաչ հանվել:

Նամակի վերջում Հազկերտը պահանջում է կա՛մ կետ առ կետ պատասխանել նամակին, կա՛մ էլ գնալ Բարձր Դուռ և ներկայանալ Մեծ ատյանին²⁴:

գ) Միհրանեսիի նամակին անմիջապես հաջորդում է պատասխան նամակը, որն ուղարկում են Հովսեփի կաթողիկոսը և ազգի մեծամեծները:

Նամակն սկսվում է այն խոսքերով, թե Աստված իրենց պատվիրել է աղոթել տերերի համար, և իրենց հաստատ են մնացել այդ պատվիրանի մեջ: Ասվում է, որ իրենց կրոնը ծածուկ չի քարոզվում, այլ՝ բացահայտ և՛ ամբողջ աշխարհում: Աստված անսկիզբ է և մշտնջենավոր: Հերքելով առաջին նամակում տեղ գտած կետերը՝ նշում է, որ Աստված ոչ թե նախաձեռն է, այլ գթառատ, և մարդն իր անհնազանդության համար պատժվեց: Այնուհետև ներկայացվում է ողջ արարչագործության ընթացքը. թե երկիրն ստեղծվեց մարդկանց համար, երկինքը՝ հրեշտակների: Ապա հերքվում են պարսկական կրոնի դրույթները՝ դրանք համարելով առասպել և սուտ պատմություն: Մեջ է բերվում նաև մեր Եկեղեցու Հավատամքը, այն՝ ինչին հավատում ենք, երկրպագում և պաշտամունք մատուցում: Նամակի վերջին խոսքերն արտահայտում են մեր Եկեղեցու և արքունիքի անկույտ կամքը. «Այս հավատից մեզ ոչ ոք չի կարող խախտել, ո՛չ հրեշտակները, և ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուրբ, ո՛չ հուրը, ո՛չ ջուրը և ո՛չ էլ այլ դառն հարված»²⁵:

դ) Եղիշեի պատմության երրորդ գլխում կա մի կարևոր փաստաթուղթ, որը գրվել է Հայոց մեծամեծների՝ Վասակ մարզպանի, Ներշապուհի և Հայոց Հովսեփ Հայրապետի կողմից՝ ուղղված Հունաց Թեոդոս կայսեր:

Նամակում հիշատակվում է երկու ժողովուրդների դարավոր բարեկամության մասին: Հիշվում է Տրդատ թագավորը, որը, հունաց կայսեր կողմից հաջողությունների հասնելով, հաստատվեց իր գահին: Ապա խնդրանք է հայտնվում, որ կայսրն օգնություն ուղարկի իրենց, քանի որ հույսը դրել են նրանց արիության և քաջության վրա:

Այս նամակը հենց ինքնին խոսում է Հայոց մեջ ապստամբության նախապատրաստման մասին, որն սկսվում է օգնական ուժեր և միջոցներ փնտրելով:

²⁴ Եղիշե, գլուխ Բ, էջ 35-38:

²⁵ Եղիշե, գլուխ Գ, էջ 39:

Նամակը կայսրին էր ցերկայացրել Աստու Գնունի մախարադը: Սակայն դեպքերն այլ ընթացք են ստացում: Թեոդոսը մահանում է, իսկ նոր կայսրը՝ Մարկիանոսը, այլ վերաբերմունք է ցուցաբերում և սկսում գործակցել պարսիկների հետ²⁶:

Գ. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ. ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ագաթանգեղոսի «Հայոց Պատմություն»-ն առատ է թագավորական մամակներով, հրովարտականերով: Այս երևույթը ենթադրել է տալիս, թե ինչքանով են նրանում տեղ գտած դեպքերը և իրադարձությունները հավաստի ու իրական: Այստեղ էլ երևում է Պատմության հեղինակի գրելու ոճը: Նա, գործը շարադրելիս, հարմար է գտել ամենան չողողել նաև դիվանական վավերագրերը: Անշուշտ, չենք կարող ասել, թե այդ հրովարտականներից քանիսն են պատմականորեն վավերական թե՛ ժամանակային և թե՛ հեղինակային պատկանելության առումով:

Պատմությունը պարունակում է հինգ այդպիսի փաստաթղթեր, որոնք հենց հեղինակի կողմից հրովարտակ են անվանվում: Սրանք իրենց պարունակությամբ շատ զծերով մեծ են առաջին դարերի քրիստոնեական հալածանքների ժամանակ գրված հրովարտականներից, որտեղ քրիստոնեությունը անվանվում է «աղանդ» և խիստ հալածանքի են ենթարկվում նրա հետևորդները՝ որպես աղանդավորներ: Նրանց ունեցվածքը և ինչքը պետք է արքունիք հանձնվեր, իսկ եթե որևէ մեկը փորձեր թաքցնել քրիստոնյաներին, նույն պատժին կարժանանար:

Հաջորդ փաստաթուղթը նույնպես կապված է քրիստոնյաներին հալածելու հետ: Նամակը գրում է Հունաց Դիոկղետիանոս կայսրը Հայոց Տրդատ թագավորին:

Հաջորդ երկու փաստաթղթերը պարունակում են Հայոց Տրդատ արքայի քրիստոնեական բարձր զգացումները և զղջումը, ինչպես նաև Գրիգորին իրենց վրա հովվապետ տեսնելու ցանկությունը արտահայտող թուղթը և այդ թղթի պատասխանը Կեսարիայի եպիսկոպոս Ղևոնդիոսի կողմից, որպես սրտի և հոգու ուրախության արտահայտություն՝ հեթանոսական վիճակից դեպի լույս գնացող նորադարձների համար:

ա) Թագավորական առաջին հրովարտակը Տրդատ արքան գրում է Գրիգորին խոր վիրապում բանտելուց հետո:

Այս հրովարտակը մեծ է ժամանակի արքաների գրվածքներին՝ իր կանոնական կառուցվածքով: Սկսվում է ողջույնով՝ ուղղված իր տերության բոլոր դասերին և ցանկանում է խաղաղություն, լիություն և առատություն իրենց աստվածներից՝ Արամազդից, Անահիտից, Վահագնից: Ապա անցնում է բուն թեմային, այսինքն՝ պետք է ավելի ու ավելի շատացնել աստվածներին կատարվող զոհաբերությունը, նվիրատվությունը, որպեսզի փոխադարձաբար նույնը ստանան աստվածներից: Զգուշացնում է հեռու մնալ նրանցից, ովքեր արհամարհանք են ցուցաբերում իրենց աստվածների նկատմամբ: Պահանջում է, որ այդպիսիներին բերեն Արքունի դուռը, իսկ նրանց ինչքը և ստացվածքը ամբողջությամբ տան նրան, ով հայտնաբերել է մեծ մեկին:

Նամակը դարձյալ վերջանում է զգնության և խաղաղության խնդրանքով²⁷:

²⁶ Եղիշե, գլուխ Գ, էջ 74:

²⁷ Ագաթանգեղոս, հմր. 126-131:

բ) Տրդատի առաջին հրովարտակին անմիջապես հաջորդում է երկրորդը. որը որոշ չափով տարբերվում է առաջինից: Եթե առաջինում խոսվում է ընդհանուր երևույթների մասին, որ կարող էր պատահել երկրից մերս, ապա երկրորդով կենտրոնացնում է «քրիստոնեական աղանդի» հետևորդների վրա՝ պատվիրելով նրանց գտնողներին անմիջապես արքունիք քերել, որի դիմաց վերջիններս մեծ պարգևներ և շնորհներ կստանան: Տրդատը հիշում է նաև Գրիգորի անունը, թե չի խնայի ոչ մեկին հանուն իրենց աստվածների, ինչպես չխնայեց Ույցիսկ իր ամենամտերիմ թարեկամներին, որոնցից էր Գրիգորը:

Այս հրովարտակների մախապատմությունը սերտորեն կապված է Գրիգորի. որպես քրիստոնյա վկայելու, չարչարվելու և խոր վիրապ մետվելու հետ: Հրովարտակները խոսում են նաև այն մասին, որ Գրիգորի ժամանակ արդեն կային քրիստոնեական համայնքներ, որոնք մտահոգության պատճառ էին դարձել Տրդատի համար: Այս հրովարտակները շատ ընդհանուր գծերով մնան են նաև Հռոմեական կայսրերի՝ քրիստոնյաների հալածանքի ժամանակ գրած հրովարտակներին²⁸:

գ) Հռիփսիմյանց կոյսերի, Դիոկղեսիանոս կայսեր կողմից հալածվելուց հետո, Հայաստան գալու հետ է սերտորեն առնչվում կայսեր մամակը՝ ուղղված Տրդատ արքային: Նամակում նորից խոսվում է «քրիստոնյա խաբեբա աղանդի» մասին, որը մեծ չարիքներ է պատճառել իր կայսրությանը: Ապա տեղեկացնում է նրանց «սին և դատարկ» հավատի մասին, որն ունեն մի ում խաչյալ հրեայի նկատմամբ:

Դիոկղեսիանոսը տեղեկացնում է նաև, որ քրիստոնյաների մեջ մի գեղեցիկ օրիորդ է տեսել և ցանկանում է նրան իր կինը դարձնել. սակայն ընկերակիցները նրան փախցրել են Հայաստան: Կայսրը խնդրում է, որ եթե Տրդատը գտնի, ուղակի իր մոտ, իսկ եթե նրան հաճելի թվա, պահի իրեն:

Ահա մի գրավոր փաստ, որը ցույց է տալիս Հռոմեական իշխանության տակ եղած քրիստոնյաների հալածանքները, նրանց ուսմունքի մասին ունեցած ոչ ճիշտ պատկերացումը: Երևում է նաև Հռոմեական վերնախավի անդամների անբարո և զեխ բարքը²⁹:

դ) Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ տեղ է գտել մի վավերական փաստաթուղթ, հրովարտակ, որը Տրդատ արքան ուղարկում է Կեսարիայի եպիսկոպոս Դեոդոտոսին: Մի երևույթ, որը շատ բնական էր ընդհանրական եկեղեցու համար, երբ հավատադաշտ համայնքը խնդրանքով առավել հայտնի և հեղինակավոր կենտրոններից կա՛մ առաջնորդ էր խնդրում, կա՛մ էլ ուղարկում էր իր թեկնածուներին՝ ձեռնադրություն ստանալու համար: Այս պարագայում, անշուշտ, չկար և չէր կարող խոսվել անգամ եկեղեցիների՝ մեկը մյուսի նկատմամբ գերազառություն ունենալու հանգամանքի մասին: Ըստ Ագաթանգեղոսի, դեպքերն այնպիսի ընթացքով են զարգանում, որ հասունանում է պահը հոգևոր առաջնորդ ունենալու, և այդ թեկնածուն Գրիգորն էր: Տրդատը, Գրիգորին Կեսարիա ուղարկելու հետ մեկտեղ, մի հրովարտակ է ուղարկում:

Հրովարտակն սկսում է անձնական մեղքերի, տգիտության խոստովանությամբ և թե ինչպես Աստծուց ուղարկվել էին մահադատվածներ (Հռիփսիմյանց կոյսերը)՝ այդ խավարն իրենց միջից հանելու և լույսով լցնելու համար: Սակայն

28 Ագաթանգեղոս, Բմբ. 152-156:

29 Նույն տեղում:

իրենք չհասկացան և չընդունեցին լույսը, որի պատճառով քաղում պատուհաս-
մերի արժանացան, իսկ արդյունքում՝ ողորմածություն գտան Գրիգորի
աղոթքներով: Գրիգորն իրենց դուրս բերեց հայրերի ունեցած սնուտի հավատից և
ցույց տվեց Աստվածային պատվիրանները:

Հրովարտակի վերջում ներկայացվում է Տրդատի և ողջ արքունիքի խնդրան-
քը, որպեսզի Ղևոնդիոս Հայրապետը «մեզ գԳրիգոր տեսուչ եւ վարդապետ
առաջնորդութեան աստուածագնաց ճանապարհացն, եւ հոփի եւ բժիշկ
կացուցիք, որպէս և մեզ յԱստուծոյ հրամայեցաւ»³⁰:

Եյ Պատմության մեջ Տրդատի՝ Ղևոնդիոսին ուղղված թղթից մի փոքր հետո է
տեղ գտել պատասխան նամակը, չնայած որ պատմիչը Գրիգորի՝ Հայաստան
վերադառնալու մասին գրելիս հիշում է նաև այս թղթի պատմությունը՝ «մեծաւ
պատուով եւ թղթով եւ ժողովով գտուբն Գրիգորիոս անդուստ յողարկեցին
իշխանօքն հանդերձ»³¹:

Թղթում արտացոլվում է Ղևոնդիոս Հայրապետի դիրքորոշումը՝ կապված
Հայաստանում կատարված վերջին իրադարձությունների հետ: Ուրախ է, որ
երկիրն արթնացավ քնից, հրաժարվեց կուռքերի պաշտամունքից և դարձավ
ճշմարիտ Աստծուն: Նշում է նաև մահատակների (Հոփսիսիյանց կույսերի) և
Գրիգորի կատարած մեծ գործը՝ ժողովրդին դարձի բերելու հարցում³²:

Դ. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ. ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ղազար Փարպեցու «Հայոց Պատմության» մեջ, որպես պատմական փաստ
և վավերական ապացույց, հանդիսանում է Հազկերտ արքայի նամակը՝ ուղղված
հայոց ավագանուն, ինչպես նաև հայ մեծամեծների՝ իշխանների, հոգևորական-
ների պատասխան նամակը: Այս երկու նամակներն իրենց բովանդակությամբ
շատ նման են Եղիշեի գործի մեջ գրված նամակներին: Տարբերությունն այն է, որ
Ղազար Փարպեցու մոտ Հայոց մեծամեծներին նամակը գրում է Հազկերտ
արքան, իսկ Եղիշեի մոտ՝ Միհրներսես հազարապետը:

Փարպեցու գործին կից է նաև իր Թուղթը՝ ուղղված մարզպան Վահան
Մամիկոնյանին: Այն իր ծավալով ու բովանդակությամբ ամենամեծն ու
ամենաընդարձակն է՝ մեջբերված մյուս նամակների հետ համեմատած: Նամակի
նախնական ուսումնասիրությունների մասին մենք խոսեցինք ներածության մեջ,
ուստի, կրկնությունից խուսափելու համար, անցնենք նամակների քննարկմանը:

ա) Պատմության առաջին վավերական փաստաթուղթը հանդիսանում է
երկրորդ դրվագում տեղ գտած, Միհրներսես հազարապետի դրդումով Պարսից
արքայի Հայոց ավագանուն գրած հրովարտակը:

Նամակում Հազկերտ արքան ասում է, որ տերերը պիտի մտածեն իրենց
հպատակների ոչ միայն մարմնի, այլ նաև հոգիների մասին: Ուստի պահանջում
է, որ իր ծառաներն ընդունեն և պաշտեն իրենց օրենքներն ու հավատալիքները:
Ապա պահանջում է պատասխան նամակում գրել իրենց սուտ կրոնի մասին, որից
երկար ժամանակ խաբված են եղել³³:

³⁰ Ագաթանգեղոս, հմր. 797-801:

³¹ Ագաթանգեղոս, հմր. 806:

³² Ագաթանգեղոս, հմր. 820-826:

³³ Ղազար Փարպեցի, «Հայոց Պատմություն», Բ դրվագ, ԻԲ, էջ 97:

բ) Հայոց ավագանին հոգևոր դասի հետ ժողով է գումարում և պատասխան ամսակ ուղարկում Հազկերտի հրովարտական:

Նամակում ասվում է, որ իրենք Աստծուց ստացել են այն պատգամը, թե ծառաները հյու հնազանդ պիտի լինեն իրենց տերերին, և ամեն կերպ պահում են այդ պատվիրանը: Նրանց ամենևին էլ թող չհուզի իրենց հոգիների փրկության հարցը: Իրենք պաշտում են տիեզերքի Արարչին, և ոչ ոք չի կարող իրենց հեռացնել այդ հավատից: Ապա խոսք է գնում մեկ պարսկական կրոնի մասին, որի մասին հարկ չեն համարում գրել՝ մրան հակառակ չորսը բարբաջանք, որի մասին հարկ չեն համարում գրել: Ասում են միայն հետևյալը. ներկայացնելով քրիստոնեական վարդապետությունը: Ասում են միայն հետևյալը. որ մրանց պատվող տարերքները, մյուսները ամենևին էլ աստված չեն և արժանի չեն երկրպագության, այլ այդ պատիվը պիտի մատուցվի երկնքի և երկրի Արարչին³⁴:

ՂԱԶԱՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻՆ

գ) Ղազար Փարպեցու «Հայոց Պատմության» ամբածան մասը կազմող «Թուղթը», իր երկարաշունչ բովանդակությամբ, մեզ շատ բանով օգնում է՝ տեղեկություններ քաղել գործի հեղինակի՝ Ղազար Փարպեցու կյանքի, ինչպես մեկ մրա ժամանակներում տիրող եկեղեցական, կրոնական ընթերցումների մասին:

Թուղթն ուղղված է ժամանակի Հայոց մարզպանին՝ վահան Մամիկոնյանին և ներթողվում են մրա արժանիքներն ու աստվածատուր շնորհները:

Ղազարը հիշեցնում է իր անցած կյանքը, մանկությունը, կրոնավորի երիտասարդ տարիքը, տարբեր տեղերում ճգնափորի կյանքով ապրելը և այլն:

Հեղինակը հիշում է այն ամենը, ինչ կատարել են իր հանդեպ՝ այդ ամենի պատճառ համարելով չար մախանձը: Նախանձը դեռ արարչագործության ժամանակներից էր բույն դրել մարդու մեջ: Հիշում է այն բոլոր Հիմկտակարանյան պատկերները, դեպքերը, որոնք կապված են մախանձի արտաբանության հետ: Իսկ ավելի շատ կենտրոնացնում է հրեա ժողովրդի՝ Հիսուսի նկատմամբ ունեցած մախանձի վրա, որն էլ մրանց մղեց Աստծո Որդուն խաչը հանել: Իսկ իր շուրջ գտնվողները, մախանձով լցված, չարախոսում են իր մասին: Նա ներկայացնում է մրանց բոլոր փաստարկները:

Ոմանք Ղազարի մասին ասում են, թե մա պոռնկությունը մեղք չի համարում: Այս խոսքերի դեմ մեծ է Ղազարի պոռնկությունը: Մի՞թե ինքն ամուսնյակ է մովսիսական օրենքին, Ս. Գրքի և Քրիստոսատուր պատվիրաններին, որտեղ դատապարտվում է պոռնկությունը՝ համարվելով ամենագարշելի մեղքերից մեկը: Ապա հարցնում է, թե այդ ամբարիշտները որտե՞ղ, ե՞րբ, ո՞ւմ մոտ են լսել իրեն՝ այդ ամենը քարոզելիս: Մրան հաջորդում են Ս. Գրքի այն բոլոր վկայությունները, որոնք բերում է Ղազարը՝ պոռնկության մեղքի մեծությունը ցույց տալու համար:

Ոմանք Ղազարին անվանում են աղանդավոր (մա չի հիշում աղանդի անունը): Ղազարը նորից դեմ է դուրս գալիս այս ամբաստանությանը: Մա ուսանել էր հունական գիտությունը և քաջածանոթ էր վերջինիս: Կարդացել էր Քրիստոնեական եկեղեցու մեծ հայրերի գործերը, կրթվել և սնվել էր մրանցով, և, այդ

34 Ղ. Փարպեցի, Բ դրվագ, ԻԴ, էջ 103:

ամենից հետո, չէր կարող շեղվել ճշմարտության ճանապարհից ու հետևել որևէ աղանդավորական ուղղության: Որպես իր ասածների ապացույց և հաստատում, նա նույնպես ճշտվում է այն բոլոր հերձվածներից, աղանդավորներից, որոնց եկեղեցից ժամանակի ընթացքում կտրել է իր հետ հաղորդակցությունից:

Ոմանք ասում են, թե ուր պիղծ և չարագործ մարդ կա. Ղազարը նրա մոտ է լինում, և սիրում է մամնների: Փարպեցին նորից ընդդիմանում է այս անհիմն հայտարարությանը՝ ասելով, որ Վահանը շատ լավ է ճանաչում այն իշխաններից, որոնց հետ ինքը բարեկամություն է անում, և նրանցից ոչ մեկը գող ու խաբեբա չէ: Ղազարն արդարանում է նաև կաթողիկե եկեղեցու հետ կապված հաշիվները ճշտելու մեջ: Նա ասում է, որ ինքը հատկացվածից ավելից չի վերցրել վաճառքից, և դեռ հակառակը, խնայողաբար ծախսելով՝ մնացածը թողել է նրա կարիքների համար: Իր ասածը հաստատելու համար վկայակոչում է մի քանի անձանց, ովքեր վաճառքում իր հետ են եղել:

Ղազարին ամբաստանում էին նաև այն բանում, թե մի մանուկ չի կարող վաճառքի հոգաբարձու լինել: Սակայն նրանք մոռանում են այն բոլոր գործերը, որ Ղազարը արել էր վաճառքի համար: Բոլորը վաճառքի ունեցվածքը ծախսում էին իրենց անձնական պետքերի վրա, իսկ Ղազարը, մեղվի պես աշխատելով, լցնում էր պակասը:

Փարպեցին գանգատվում է նաև վերին իշխանությունների՝ իր նկատմամբ ցուցաբերած անտարբերության համար: Նա հիշում է, թե ինչպես գանգատի թուղթ էր ուղարկել ազգի Հայրապետին (անունը չի հիշվում), իսկ նա պատասխանել էր, թե ինքը վախենում է Ղազարին օգնելուց, զգուշանալով, թե դրանով ինքն էլ կընկնի ամբաստանության մեջ:

Փարպեցին բողոքում է նաև իր ժամանակի հոգևորականների կրթության նկատմամբ ունեցած անտարբեր վերաբերմունքի դեմ: Նա հիշում է Հունաստանը, որտեղ քարոզելիս նույնիսկ երեխաները, իրենց այրերի գրկերում, ուրախանում են իմաստային խոսքեր լսելուց: Իսկ Հայոց աբեղաները գլխարկներ ամուր քաշում են իրենց գլխերից, որպեսզի իմաստություն չմտնի: Չարախոսում և վատաբանում են այն շնորհաշատներից, որոնք Աստծուց ստացել են քարոզելու և ուսուցանելու շնորհը:

Ոմանք ամբաստանում են, թե Ղազարը Ս. Գրիգոր չի կարդում, սակայն ընթերցվածն այնպես անսայթաք է ասում, ինչպես Ս. Գրքի մեջ է ասված: Մի՞թե նրանք չեն հասկանում, որ ավելի աստվածահաճո է Դավթի Սաղմոսներն անգիր իմանալ և պաշտամունքի ժամանակ ասել, քան գիրքը ձեռքին այլ և այլ բաների մասին մտածել (խոսքը վերաբերում է նրանց, ովքեր հագիվ են պատկերացում կազմում Ս. Գրքի և նրա կանոնի վերաբերյալ):

Ղազարը, իրեն մեղավոր համարելով, արժանի է գտնում, որ այդ բոլոր մեղադրանքները և հալածանքներն ուղղվեին իր դեմ: Սակայն մեծ հալածանքների արժանացած նաև այնպիսի լուսավոր և երանելի հայրեր, ինչպիսիք էին Մովսես Փիլիսոփան, Խոսրովիկը, Աբրահամ եպիսկոպոսը, Ներսես և Սահակ Հայրապետները և ուրիշներ:

Նամակի վերջում Ղազարը խնդրում է Վահանին ներել իրեն, եթե իր կարծիքները ստույգ չլինեն³⁵:

³⁵ Ղ. Փարպեցի, «Ղազարի թուղթը Վահան Մամիկոնյանին», էջ 451:

Ե. ՓԱՎԱՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴ. ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Փափստոս Բուզանդի Պատմության մեջ, ինչպես Փարպեցու գործում մամականերն ու թագավորական հրովարտականքը մեծ թիվ չեն կազմում, իսկ եղածներն էլ շատ կարճ են և այնքան էլ հստակ պատկերացում չեն տալիս մեզ՝ տվյալ դեպքի մեկնաբանության համար:

Իր ոճով և բովանդակությամբ առանձնանում է Մանուել (Մուշեղ) Մամիկոնյանի մամակը՝ ուղղված Վարազդատ թագավորին, և նրա պատասխանը:

ա) Այս մամակն առաջին վավերական փաստաթուղթն է, որ գտնվում է Պատմության երրորդ դպրության մեջ: Մի չնչին պատճառով Տիրանը գերվել էր Պարսից արքայից: Զարմացած հայերը, հույների հետ միասին, պատերազմում են Օապուրի արքայի դեմ, հաղթում և շատ գերիներ ու ավար վերցնում: Օապուրը զղջում է իր արածի համար և իր գերիներին է խնդրում Հունաց Վաղես կայսրից: Վաղեսը Օապուրին մի մամակ է ուղարկում:

Նամակում Վաղեսը պահանջում է, որ գերված Տիրան արքային և մյուս գերիներին ազատ արձակի, որից հետո ինքն էլ բաց կթողնի Օապուրի գերիներին³⁶:

բ) Ըստ Բուզանդի, Արշակի և Պարսից Օապուրի արքայի միջև կնքված խաղաղությունը փոխվել էր թշնամության, չնայած որ Օապուրը բազմիցս այն վերականգնելու նպատակով դիմում էր Արշակին, քանի որ պատերազմի մեջ էր գտնվում հույների հետ: Դեպքերն այնպիսի ընթացք են ստանում, որ խաղաղություն է կնքվում Հունաց և Պարսից միջև, և այդ առիթով Հունաց կայսրը մի մամակ է գրում Օապուրին:

Նամակում կայսրն ասում է, որ Օապուրին է հանձնում Մծրինը, ապա հրաժարվում է Հայաստանի ներքին նահանգներից: Եթե կարող է, թող գրավի, ինքը նրանց չի օգնելու³⁷:

գ) Պարսկական գեղությունից վերադառնում է Մանուել Մամիկոնյանը: Լսելով իր ելբոր՝ Մուշեղի դավադրաբար սպանվելու լուրը Վարազդատ թագավորի ձեռքով, զայրացում է, հեռանում թագավորից և մի մամակ գրում:

Նամակում Մանուելը հիշեցնում է իր տոհմի՝ Մամիկոնյանների արած քաջագործությունները, որոնց վարձը եղավ Մուշեղի սպանությունը: Ապա Վարազդատին անվանում է պոռնկությունից ծնված և հրաժարվում նրան ենթարկվել, հիշեցնելով ժենաց աշխարհում իրենց ունեցած դիրքը:

Մանուելի մամակին պատասխան է գրում նաև Վարազդատը: Նա իրեն անվանում է իսկական Արշակունի և արդարանում Մուշեղին սպանելու հարցում, որպես վրեժ Պապ թագավորի համար: Ապա պահանջում է, որ Մանուելը հեռանա իր առած ժենաց երկիրը, այլապես կսպանվի իր ձեռքով³⁸:

36 Փափստոս Բուզանդ, III դար., գլուխ ԻԱ, էջ 91:

37 Փ. Բուզանդ, IV դար., գլուխ ԻԱ:

38 Փ. Բուզանդ, V դար., գլուխ ԼԵ, էջ 367: